

Artur Attman: The Russian and Polish Markets in international trade 1500—1650. Meddelanden från Ekonomisk-historiska Institutionen vid Göteborgs universitet 26. Göteborg 1973. — 232 s.; s.kr. 30.

Witold Kula: Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e—18e siècles. École pratique des hautes Études: VIe section, Civilisations et Sociétés 15. Paris & Haag, Mouton 1970. XII + 173 s.

Da professor Attman for tredive år siden udsendte sin store disputatsafhandling »Den ryske marknaden i 1500-talets baltiske politik 1558—1595« (Lund 1944) var hans hovedanliggende en analyse af, hvorledes en erhvervsgeografisk region af international, økonomisk og fiskal betydning indgik som komponent i den svenske ekspansion hinsides Østersøen. Transithandelen over de baltiske stæder havde fra middelalderen givet væsentlige eksportoverskud, der måtte udlignes ved ædelmetalimport til Rusland. Stæderne havde ved gæsteretlig regulering gjort deres bedste for at monopolisere den rige indtægtskilde, transithandelen var, men efter den russiske erobring af Narva 1558 og den tyske ordensstats opløsning tornede Rusland, Polen og Sverige sammen i langvarige konflikter om kontrollen over disse områder og over handelsvejene. Først ved freden i Teusina 1595 nåede Sverige sine politiske og handelspolitiske mål: Det opgav at skaffe sig kontrol over Ishavsruuten over Archangelsk (der var blevet grundlagt 1583) og opgav foreløbig det omstridte Kexholm len mod, at Rusland nedlagde stapelpladsen i Pskov (hvorfra den russiske varestrøm havde kunnet dirigeres udenom den svenske stapel i Narva til Riga eller Königsberg) og accepterede de østbaltiske stæder som transithandelspladser.¹

Disputatsens resultater er forlængst alment accepterede, og den nye bog har da karakter af uddybning og ajourføring — i engelsk sprogdragt — af værkets grundlæggende, økonomisk-historiske fundament, blot nu indenfor endnu bredere geografiske og kronologiske rammer; undersøgelserne har på den måde fået nye og afsluttede dimensioner, fordi midten af 1600-tallet i flere henseender markerer et økonomisk skel. En af grundene til denne omformning ligger utvivlsomt i, at den europæiske forskning i den forløbne generation netop i meget høj grad har samlet sin opmærksomhed om Østersøområdet handelsstruktur, dets handelsbalance og om transportvejene ad søvejen eller over kontinentet.

Allerede Aksel E. Christensen havde i 1938 ved dybtgående analyser af Øresundstoldregnskaberne kunnet fastslå Østersøhandelens positive balance som helhed for eksportørerne i årtierne omkring 1600 og havde kunnet sandsynliggøre, at hovedparten af eksportoverskuddet har måttet dækkes ved import af kontant kapital eller ædelmetal.² I en anmeldelse af Attmans disputatsafhandling blev tråden taget op af Sven A. Nilsson, der på grundlag af samtidige eller senere vidnesbyrd mente at kunne vise, at ædelmetalimporten til Rusland blev kanali-

¹ De politiske og handelspolitiske perspektiver uddybede forf. senere i afhandlingen »Freden i Stolbova 1617«, Scandia XIX, Lund 1948-49, s. 36-47.

² Aksel E. Christensen, Sundzollregister und Ostseehandel. Conventus primus historicorum Balticorum Rigae, Riga 1938, s. 393 ff.; Dutch Trade to the Baltic about 1600, Cph. 1941, s. 368 ff., 428; jf. også Eli F. Heckschers anmeldelse i (Svensk) HT 1942, s. 174 f. og ovfr. s. 68 f.

seret tilbage til Vesteuropa over de årlige messer i Leipzig eller ved veksler.³ Hovedresultatet synes altså at stå fast: det vesteuropæiske eksportoverskud fra fra de østbaltiske områder og Rusland — eller endda fra hele Østersøområdet — har måttet likvideres ved import af ædelmetal eller veksler på ganske samme måde som den vesteuropæiske import fra Asien.

Men både balancespørgsmålet og de problemer, der er forbundet med ædelmetalstrømmen til Østeuropa har derimod stadig været genstand for meget indgående diskussion, specielt fra østeuropæiske forskeres side, og denne forskning har i langt højere grad end tidligere inddraget også det polske marked. Det må i denne sammenhæng være tilstrækkeligt at anføre professor Antoni Mączak⁴ og professor Maria Bogucka⁵ vigtige studier over Polens udenrigshandel og dets handelsbalance i 16. og 17. århundrede. For sammenhængen har det især betydning, at dr. Mączak har kunnet konstatere, at den engelske handel (der jo var bundet til stapelen i Elbing 1580–1628) gav kontant overskud, som blev udlignet via Danzig, hvorimod den hollandske eksporthandel (hovedsageligt korn) måtte betales kontant i Danzig. Maria Boguckas undersøgelser har overvejende beskæftiget sig med handelsvilkårene i Danzig, fragtrater og fortjenestemargin; et hovedresultat er det, at Danzigkøbmænd indtil ca. 1630 selv varetog korneksporthandelen, hvorimod hollandske købmænd efter dette tidspunkt måtte overtage den: efterspørgslen var afgørende i disse kritiske år. Andre historikere — Jan Topolski, Miroslav Hroch o. a. — har derimod koncentreret sig om handelsvejene over kontinentet, de årlige markeder indtil Polens tilbagegang i 17. århundrede og har bestridt Sven A. Nilssons tese, bl. a. under henvisning til, at messerne i Leipzig først i 18. århundrede under ændrede, økonomiske vilkår nåede deres betydning som internationalt handels- og betalingscentrum.⁶

Professor Attman har naturligvis kunnet nyttiggøre sig hele denne meget omfattende forskningsindsats. Hans værk har — i ajourført skikkelse — bevaret den indledningsvise redegørelse for produktionsområderne for de russiske eksportvarer, hør, hamp, talg, voks, huder og pelsværk; hertil kommer i kraft af, at det polske produktionsområde inddrages, nu også korn og øksne og endelig tømmer og tjære, som hele det baltiske område kunde levere (s. 16 ff.). Men samtidig understreger forf. (kap. III) det russiske markeds enhed; det blev i samtiden af

³ Sv. A. Nilsson, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik, Scandia XVI, Lund 1944, s. 175 ff., spec. s. 183–87.

⁴ A. Mączak, Między Gdańskiem a Sunde. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w., Warszawa 1972, der sammenfatter dr. Mączaks resultater og synspunkter; jf. også samme, The Balance of the Polish Trade with the West 1565–1646, The Scand. Econ. Hist. Rev. XVIII, 1970, s. 107 ff.; Der polnische Getreidehandel und das Problem der Handelsbilanz 1557–1647, Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, hrsg. v. I. Bog, Köln 1971, s. 28–46.

⁵ M. Bogucka, Handel zagraniczny gdańska w pierwszej połowie XVII w., Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; sammes sammenfatning i The Econ. Hist. Rev. 1973, s. 433–47; Die Bedeutung des Ostseehandels für die Aussenhandelsbilanz Polens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, I. Bog, anf. værk, s. 47–55.

⁶ En række vigtige bidrag (bl. a. af M. Hroch, Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550–1650) er samlet i Ingo-mar Bogs anf. værk.

producenter og fremmede opfattet således, og det lod sig i politisk henseende i en vis udstrækning dirigere som en enhed.

Også i kronologisk henseende har det nye værk bredere perspektiver. Den øvre grænse fikses ved midten af 1600-tallet, da der indtraf væsentlige, økonomiske og andre forskydninger i Østersøområdet. Hovedresultatet er stadig, at den russiske mereksport hele perioden igennem efter alt at dømme har måttet udlignes ved kontant eller ædelmetalbetaling, som i Rusland selv enten tesaureres eller anvendes til betaling af luksusvareimport fra Persien. For Polens vedkommende giver kildematerialet ikke helt samme sikkerhed, bl. a. på grund af landtrafikens ringere registreringsgrad og transithandelen til Rusland; men efter al sandsynlighed har også Polens udenrigshandel — og specielt søhandelen med korn — haft et væsentligt eksportoverskud indtil midten af 1600-tallet, da tilbagegangen satte ind og forvandlede overskuddet til underskud.

Om de større økonomiske sammenhænge konkluderer forf., at konkurrenceforholdene i Østersøområdet ændres efter midten af 1600-tallet. Den engelske handel afløser den hollandske som dominerende, men medens korneksporten havde domineret den hollandske Østersøhandel, koncentrerer englænderne sig om de østbaltiske områders *naval store* og svensk jern. Hertil kommer ændringer i stærkt merkantilistisk retning i Ruslands handelspolitik ved en forordning 1667, men navnlig, at de svigtende amerikanske ædelmetaltilførsler til Europa gjorde dækningen af Østersøhandelens underskud ved kontant betaling problematisk eller uholdbar; på længere sigt afløses de ældre betalingssystemer af komplicerede vekseltransaktioner med Amsterdam som centrum. For fuldstændighedens skyld bør det nok tilføjes, at forf. — sikkert med rette — har accepteret den østeuropæiske forsknings betoning af, at Leipzig først sent — og som en konsekvens af de ændrede, økonomiske vilkår — overtog rollen som formidler af likvideringen af handelsoverskuddet fra Rusland.

Professor Attmans påvisning af de polske og russiske produktionsområders stærkt positive handelsbalance er et resultat af stor og blivende værdi. Det samme gælder også de kronologiske dimensioner, han i det nye værk har formået at give sine resultater. Fremtidig forskning vil givetvis komme til at stå i dyb gæld til dette værk, der har givet os et solidt fundament for videre arbejde og et udgangspunkt for nye problemformuleringer. De spørgsmål, som melder sig, er mange og mangeartede. Hvilken økonomisk og social effekt har den aktive handelsbalance og senere Polens tilbagegang haft for de regionale eller politiske enheder i Østersøområdet;⁷ hvorledes har produktionsforhold, konjunkturer og handelsstruktur påvirket de enkelte (primære og sekundære) produktionsområder og disses indbyrdes placering; i hvilken udstrækning har kortsigtede eller langvarige konjunkturændringer øvet indflydelse på Østersøhavnenes aktive handelsbalance, og hvorledes har 1600-tallets politiske, finansielle og økonomiske omvæltninger i Østersøområdet influeret strukturen i den interne og internationale Østersøhandel?

To hovedtræk er da afgørende for sammenhængen. For det første, at det rus-

⁷ Antoni Mączak har for Polens vedkommende rejst dette spørgsmål i sin anmeldelse i *The Journal of European Economic History* (Rome).

siske marked fungerede som netop den enhed, professor Attman lægger så stor vægt på, og for det andet, at der fandt fundamentale, økonomiske forandringer sted ved midten af 1600-tallet, men med en tydelig differentiering for Polens og Ruslands vedkommende. I forhold til den tidligere version repræsenterer det sidste element, som rummer en overmåde kompliceret, økonomisk mekanisme, et resultat af stor og væsentlig rækkevidde. Hvad angår det første element ligger forudsætningerne for det russiske markeds enhed for en del på produktionsgeografisk plan, men også deri, at denne produktionsmæssige enhed i samtiden lod sig dirigere økonomisk og politisk som en helhed og i nutiden lader sig håndtere som en forskningsmæssig helhed. Inddragelsen af det polske marked i undersøgelsesfeltet beror bl. a. på, at en del af den russiske eksport formidles over østpreussiske havne (korneksperten især over Königsberg) og navnlig, at de kontinentale transit- og betalingsruter nødvendigvis inddrager Polen. Udvidelsen af undersøgelsesfeltet medfører da blot også, at varer, som i den ældre version spillede en mere beskeden rolle, nu får en central placering.

Det gælder den voksende trævareeksport, hvor Lübeck gennem hele perioden bevarer sin centrale placering som afskibningshavn, men hvor Danzigs betydning (for alle trævaretyper) helt fortoner sig i 1600-tallet og erstattes af svensk eksport, specielt af deler og planker.⁸ Det gælder ligeledes den polske og russiske eksport af kvæg til Centraleuropa, delvis i konkurrence med ungarsk kvæg (som forf. anfører) og især med dansk kvæg, i hvert fald indtil midten af 17. århundrede.⁹ Men fremfor alt rejser korneksperten fra Østersøområdet videre og særdeles komplicerede problemer og bryder i en vis udstrækning den hidtidige markedsenhed. Den stiller os overfor en anden og mere følsom varetype, som i kraft af sin livsnødvendighed for Vest- og Sydeuropa og i kraft af periodens hyppige subsistenskriser har sin egen, særegne mekanisme både før og efter midten af 1600-tallet og ikke blot i østeuropæisk, men også i en måske mere almen Østersøsammenhæng.

De fleste af de nævnte — eller andre — spørgsmål lader sig endnu kun formulere på et meget abstrakt plan, og de vil formentlig nok med fordel kunne tages op på international basis. I denne sammenhæng kan vi kun tage en enkelt detalje op til konkretisering af de problemer, som det indbyrdes forhold mellem Østersøområdets produktionsregioner rejser, og deres konsekvenser antydes. Den systematiske inddragelse af det polske marked og Polens eksport i undersøgelsesfeltet giver os netop muligheder for at placere den livsvigtige og dominerende korneksport fra Østersøområdet centralt jævnsides med eksporten af *naval store* og andre produkter fra de østbaltiske havne; som helhed androg korneksperten mellem halvdelen og to trediedele af hele Østersøområdets eksportværdi, afhængigt af det hastigt vekslende prisniveau.¹⁰ Opfattes Østersøen som en geografisk, produktionsmæssig og politisk helhed giver Øresundstoldregnskaberne (i de pålidelige regi-

⁸ Eksporten af trævarer fra Sydfinland til Holland vokser derimod, som Sv. E. Aström har vist (i et foredrag på den nordiske historikerkongres, Uppsala aug. 1974) først frem efter 1680 og nåede en højkonjunktur efter den store nordiske krig. Prisrelationerne i forhold til den norske træeksport til England indeholder derimod stadig uafklarede momenter.

⁹ Jeg håber senere at kunne redegøre nærmere for denne side af øksneeksporten.

¹⁰ Jf. iøv. Aksel E. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic*, s. 361, 368 ff., 465 f.

streringsperioder) os en meget grov målestok for de enkelte kornproducerende og korneksporterende regioners indbyrdes placering og betydning (tabel 1 s. 78).¹¹

Afgørende er det, at Polen som Østersøområdet hovedleverandør af de vigtigste brødkornsorter (jævnside med, men dog oftest i højere grad end efterspørgslen i aftagerområderne) øvede bestemmende indflydelse på den internationale prisnotering på Amsterdams kornbørs. Som helhed (og dvs. indtil 1640'erne, da det europæiske udbuds- og efterspørgselsmønster ændres) er såvel den russiske korneksport, som ledes gennem Riga og Königsberg, som den østbaltiske via Reval og Riga og den nordtyske og danske af sekundær betydning.

Alligevel må det tages i betragtning, at Østersøområdet indtil 1640'erne normalt har været sælgers marked, og at der normalt ikke synes at have været vanskeligheder forbundet med afsætningen i de sekundære produktionsområder; danske adelige storeksportører har endda kunnet skaffe sig en ekstra, men væsentlig fortjenestemargin ved spekulation i opmagasinering af korn under udnyttelse af sæson- eller kriseprisudsving.¹² De regionale effekter af krisevirkninger i eller udenfor Østersøområdet er imidlertid utvivlsomme, selv for hovedproducentens, Polens vedkommende. En beregning på grundlag af Øresundstoldregnskabet 1625 lader nemlig formode, at abnorme forhold på kornmarkedet har kunnet forvandle selv Danzigs — og for den sags skyld også Königsbergs og Rigas — aktive handelsbalance til underskud (tabel 2 s. 79).

Korneksporten (og saltindførslen) synes altså at være af væsentlig betydning for Østersøhandelens balance. Den unormalt lave eksport fra Danzig i 1625 (ca. 25.000 læster korn) synes at have været udslaggivende, specielt da byens kornudførsel androg 22,5 % af dens samlede handelsomsætning (saltimporten 23,5 %). En beregning af prisrelationerne mellem Østersøområdet og Amsterdam vil kunne tjene til belysning af visse sider af virkningerne af 1620'ernes kaotiske forhold.¹³

¹¹ Tallene er beregnet på grundlag af Nina Bang, *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Anden Del: Varetransport A, Kbh. og Lpz. 1922*; samme og K. Korset, *Tabeller ... 1661-1783 II:1*, Kbh. 1939. Arene i tabellen er — udover hensynet til belysning af krisevirkninger m. m. — naturligvis valgt efter effektiviteten af toldregistreringen i Helsingør; i tiåret 1681-90 påvirkes dog specielt tallene fra de østbaltiske havne af den svenske toldfrihed i Øresund. — Danzig vil dog formentlig altid være overrepræsenteret i materialet, eftersom mange skibe tidligere uangivet havde taget ladninger i østligere havne.

¹² Jf. E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility 1580-1660*, Odense 1967, s. 20-22.

¹³ Beregningerne er foretaget på grundlag af N. W. Posthumus, *Nederlandsche prijs-geschiedenis I*, Leiden 1946, s. 578 ff.; J. Pelc, *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.*, Lwów 1937, s. 12-18; Johs. Hansen, *Lübecks Getreidehandel und Getreidehandelspolitik*, Lübeck 1912, s. 138-41; *Kapitelstakster i ældre Tid*, Statistiske Meddelelser 4. r. XV, Kbh. 1904. Der foreligger for 1640'erne kun et meget spredt og statistisk ufyldstgørende materiale fra Reval og Riga; de senere Revalpriser er hentet fra O. Liiv, *Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts*, Dorpat 1935 og A. Soom, *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*, Sthlm. 1961. — Visse værdifulde aspekter af kriserne i 1620'erne belyses dog af E. Grill, Jacob de la Gardie, *Affärsmannen och politikern 1608-1636*, Gbg. 1949, s. 50 ff. Jeg håber senere at kunne fremlægge dokumentation og argumentation mere udførligt.

Tabel 1. Korneksport fra Østersoområdet 1562–1690
 (Procentvis fordeling på eksportområder og eksporthavne)
Kilde: Øresundstoldtabellerne

1562/66
 1618/19
 1620/21

	%					
Nordvesttyskland	3,9	-	10,0	-	11,2	-
De vendiske stæder	-	2,0	-	8,4	-	9,1
Preussen	89,1	-	83,9	-	79,6	-
Danzig	-	76,0	-	78,8	-	63,0
Königsberg	-	7,1	-	9,3	-	13,1
Kurland	0,0	-	0,0	-	0,1	-
Livland-Estland	3,8	-	2,5	-	2,9	-
Riga	-	3,8	-	1,4	-	0,0
Sverige-Finland	0,0	-	0,9	-	2,3	-
Danmark, hertugdøm.	3,0	-	2,5	-	3,8	-
Uoplyst	0,0	-	0,0	-	0,0	-

1622/23
 1627/28
 1631/38

	%					
Nordvesttyskland	16,4	-	43,4	-	8,0	-
De vendiske stæder	-	13,2	-	34,9	-	7,1
Preussen	68,3	-	27,8	-	68,7	-
Danzig	-	49,2	-	1,4	-	56,5
Königsberg	-	16,5	-	24,8	-	11,0
Kurland	0,9	-	1,1	-	2,2	-
Livland-Estland	5,7	-	8,3	-	11,0	-
Riga	-	0,0	-	0,7	-	5,4
Sverige-Finland	4,5	-	7,2	-	2,9	-
Danmark, hertugdøm.	4,5	-	12,2	-	7,0	-
Uoplyst	0,0	-	0,0	-	0,0	-

1646/47
 1650/51
 1653/54
 1681/90

	%							
Nordvesttyskland	8,0	-	28,9	-	10,4	-	4,8	-
De vendiske stæder	-	7,1	-	22,0	-	9,0	-	2,5
Preussen	73,5	-	56,2	-	73,9	-	72,1	-
Danzig	-	61,3	-	49,8	-	59,8	-	51,3
Königsberg	-	10,1	-	7,3	-	11,5	-	16,3
Kurland	2,3	-	5,2	-	2,2	-	3,1	-
Livland-Estland	13,9	-	5,2	-	10,3	-	17,8	-
Riga	-	5,6	-	3,2	-	4,6	-	9,7
Sverige-Finland	2,0	-	0,0	-	0,3	-	0,0	-
Danmark, hertugd.	2,9	-	5,2	-	3,0	-	1,6	-
Uoplyst	0,1	-	0,2	-	0,0	-	0,0	-

Tabel 2

	regional fordeling:		lokal fordeling:		eksp.oversk.
	import	eksport	import	eksport	
	%				
Nordvesttyskland	3,6	9,9	33	67	34
Preussen	74,6	69,1	61	39	÷22
Kurland	7,2	6,0	63	37	÷26
Livland-Estland	1,8	2,3	48	52	4
Sverige-Finland	5,3	10,3	43	57	14
Danmark	6,7	2,1	82	18	÷64
Uoplyst	0,3	—	—	—	—

Prisrelationerne synes for det første at afspejle virkningerne af de internationale landbrugskriser 1618–23, den store afsætningskrise 1618–21 og omslaget til en ligeså alvorlig produktionskrise de følgende år, fænomener som også afspejles i korneksporttallene (jf. tabel 1).¹⁴ Danzigs eksport nåede imidlertid netop 1618 og 1619 rekordhøjder med henholdsvis 84.800 og 103.000 læster korn mod et normalt omfang af 45.–65.000 læster.¹⁵ Uden at vi i detaljer kender effekterne for de polske producenter kan der dog være grund til — med Witold Kula — at fremhæve, at en overflodssituation som den foreliggende ikke synes at have haft samme katastrofale virkning for det polske storlandbrug som den efterfølgende produktionskrise: fremstilling og salg var netop baseret på masseproduktion og derfor mindre påvirkelig under akutte kriseforhold for prisfald.¹⁶ Modsætningsvis synes afsætningskrisen 1618–21 at have ramt det danske storlandbrug katastrofalt; den satte den »normale« salgs mekanisme ud af funktion, ophobede overskudslag og udløste åbenbart også voldsomme kredit- og investeringsvanskeligheder.¹⁷ Produktionskriserne de følgende år ramte derimod åbenbart den polske eksport særdeles mærkbart, og det samme mønster gentages i afsætnings- og produktionskriserne ved århundredets midte (jf. tabel 1).

Ligeså strukturelt væsentligt for sammenhængen er det for det andet, at der fra 1626/27 og i hvert fald et par år frem i tiden finder en væsentlig forringelse sted af prisrelationerne mellem Danzig og Amsterdam, men omvendt en tydelig forbedring af de danske og nordtyske priser. Relationerne vender (efter krisearene 1629–31) tilbage til det normale leje, men det er dog bemærkelsesværdigt,

¹⁴ Situationen kompliceres ved, at også den engelske og hollandske handel i begyndelsen af 1620'erne mærkes af kriser, indbyrdes konkurrence, valutaspekulation osv.; jf. B. E. Supple, *Commercial Crisis and Change in England 1600–1642*, Cambr. 1959, kap. 3–5.

¹⁵ D. Krannhals, *Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit im 16. und 17. Jahrhundert*, Lpz. 1942, s. 30 f., 63 ff., 84 ff.; S. Hoszowski, *The Baltic Trade in the 15th–18th Centuries*, Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences, Warszawa 1960, s. 134 ff.

¹⁶ W. Kula, *Théorie économique de système féodal. Pour une modèle de l'économie polonaise 16e–18e siècles*, Haag-Paris 1970, kap. 3.

¹⁷ Jf. Gunnar Olsen i *Hist. tidsskr.* 10. r. VI, 1940–42, s. 459 ff.; E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige 1596–1625*, Kbh. 1974, s. 70 ff.; samme i *The Scand. Econ. Hist. Rev.* XVIII, 1970, s. 74 ff. og ndfr. s. 85 f.

at kornprisniveauet (udregnet på grundlag af rugpriserne) gennemgående ligger på et abnormt højt niveau ned gennem 1630'erne. En meget væsentlig del af forklaringen af disse effekter må antages at ligge i de svenske, politiske og handelspolitiske restriktioner i Østersøområdet, forsøgene på monopoliseret kornhandel af militære og finansielle grunde, de prohibitive licenter i de preussiske og polske havne. Reaktionen afspejles i Amsterdam ikke blot i ekstraordinært høje prisnoteringer i disse år, men også af panikprægede projekter om organiserede, hollandske kornkøb i Archangelsk, hvis funktion af subsidier forsyningskilde og politisk usikkerhedsfaktor — som Attman også oftere fremhæver — markeres helt klart.¹⁸

For sammenhængen er det mere afgørende, hvorledes de svenske restriktioner influerede markedsforholdene og markedsmekanismen i Østersøområdet. At produktionskriserne i forbindelse med de politiske og militære omvæltninger i Livland og Preussen har kunnet forvandle Polens handelsoverskud til underskud er allerede nævnt; allerede Maria Bogucka har hæftet sig ved disse krisevirkninger og har vist, at de abnormt høje kornpriser i Danzig bremsede eksporthandelen, men finder dog den væsentligste årsag i svigtende leverancer fra producenterne.¹⁹ En virkning af de hollandske købmænds fremmarch som korneksportører i Danzig efter 1630 synes det fremdeles at være, at den hidtidigt meget høje fortjenestemargin, som Maria Bogucka har konstateret i 1630'erne falder til minimale størrelser.²⁰ Uden at kunne komme nærmere ind på disse fænomener her, synes der altså at bestå et vekselforhold mellem de politiske og økonomiske kriser, mellem kapital, produktion, eksport og restriktioner.

For Danmark — det sekundære produktionsområdes — vedkommende synes den korte, men autonome højkonjunkturperiode i 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne at have medført en profitinflation. På kronens og de højadelige godser, hvor vi er i stand til at følge udviklingen på nærmere hold, nåede både omsættningens omfang (iøvrigt også af kvæg) rekordhøjder, og det ekstraordinært høje prisniveau bragte vældige indtægter for de storgodsejere, der — uden selv at skulle investere — kunne nyde godt af højkonjunkturølgen.²¹ Moralen af disse kommentarer, der har koncentreret sig om virkningerne af kortvarige og akutte kriser, synes da at være, at der består muligheder for en meget nær regional vekselvirkning mellem de enkelte — primære og sekundære — produktions- og eksportregioner i Østersøområdet, at krisevirkningerne formes efter hver enkelt regions produktionsstruktur, kapitalforhold og eksportvilkår, og at produktionskriser, konjunkturbevægelser, politiske omvæltninger og kapitalvanskeligheder åbenbart overraskende brat har været i stand til at forvandle Polens handelsoverskud til underskud.

Denne udførlige diskussion betyder naturligvis ikke, at professor Attman ikke

¹⁸ Jf. også W. Naudé, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Bln. 1896, s. 363 ff.

¹⁹ M. Bogucka, *Handel zagraniczny*, s. 165 f.; *Die Bedeutung des Ostseehandels*, s. 52 ff.

²⁰ Samme, *Merchants' Profits in Gdańsk Foreign Trade in the First Half of the Seventeenth Century*, *Acta Poloniae historica* 23, Warszawa 1971, s. 73 ff.

²¹ E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility*, s. 29 ff.

har været opmærksom på disse ekstraordinære forhold i 1620'erne og 1630'erne. Han betoner tværtimod (f. eks. s. 89 f. note 183), at den svenske besættelse af Weichseldeltaet og de prohibitive licenter drev prisniveauet i Amsterdam så højt op, at Archangelskrouten blev profitabel og virkeligt anvendt (jf. s. 86 og 151); han har naturligvis ligeledes været opmærksom på, at eksporten fra Danzig faldt drastisk i de kritiske år, og at den delvis blev opvejet af meget høje eksporttal for Stettin. Man kunne her blot tilføje, at noget lignende synes at gælde den del af den danske eksport, som registreres i Øresundstoldregnskaberne i mellemkrigsårene 1629–43, og de øvrige vendiske stæder. På den anden side rejser analysen af 1620'ernes forhold imidlertid også problemer på længere sigt; fik kriserne strukturelle virkninger for Østersøhandelen, og består der en sammenhæng mellem disse kriser, væksten af den prisbillige masseeksport af østbaltisk og russisk korn og Polens og Danmarks økonomiske tilbagegang?

I sin forklaring af den ændrede situation ved midten af 1600-tallet lægger professor Attman som nævnt vægt på det uholdbare i, at den vesteuropæiske handel både til Asien og Østersøområdet krævede kontant likvidering (specielt da de amerikanske ædelmetalleverancer svigtede), og på at Englands handel i Østersøområdet (koncentreret om *naval store* og jern) i sidste halvdel af århundredet fik overtaget. Der udvikledes samtidig — som især Sv. E. Åström og Charles Wilson har påvist — et kompliceret vekselbetalingssystem med Amsterdam, men efterhånden også Leipzig som mellemlid (s. 157–60). Rusland bevarede — i modsætning til Polen — sin aktive betalingsbalance overfor sine omgivelser, men ædelmetaltilførslerne blev delvis kanaliseret tilbage til Vesteuropa, i 18. århundrede bl. a. med Leipzig som centrum, men gik også andre veje, især til dækning af landets luksusvareimport fra Persien (s. 176 ff. og 189 ff.; og til krigsfinansieringsformål?).²²

På grundlag af beregninger, som Johs. Schildhauer har anstillet, kan Danzigs handelsoverskud i 1583 anslås til 33 % (jf. Attman s. 147), og på grundlag af Maria Boguckas beregninger for 1630'erne og 1640'erne kan det fastslås, at byen stadig havde et eksportoverskud, som blot var stærkt varierende (s. 148: 1634: 34,8 %, 1642: 8,6 %, 1643: 22,9 %, 1645: 9,8 %).²³ Sandsynligheden taler for, at professor Attman har ret i, at »det polske markeds vilkår ved midten af det 17. århundrede synes at have ændret sig væsentligt, således at den tidligere, aktive søhandelsbalance gradvis blev forvandlet til en passiv«, og at tilbagegangen antagelig også gælder handelen over land til Tyskland (s. 150 f., jf. s. 168–172). Tilbagegangen mærkes blot først på meget langt sigt, og endnu i 1680'erne eksporterede Danzig ifølge de stedlige *Pfalbücher* i gennemsnit ca. 45.000 læster korn ($\pm 50\%$).²⁴

Tilsvarende ændringer lader sig ikke konstatere for Königsbergs, Rigas, Revals og Narvas vedkommende. Königsbergs eksportoverskud androg 1593 40 %

²² Antoni Mączak har formuleret det samme synspunkt: »På denne måde blev Østeuropa bindeled mellem det investerende Vesteuropa og det tesaurerende Asien«, *Między Gdańskiem a Sundem*, s. 175.

²³ Jf. også A. Mączak i *The Scand. Econ. Hist. Rev.* XVIII, s. 107 ff.

²⁴ Krannhals, *anf. arb.*, s. 63 ff., 84 ff.; Hoszowski, *anf. arb.*, s. 135 f., 144 f.

og 1641 20–30 % (s. 145 f.); for Revals vedkommende kan eksportoverskuddet anslås til 12 %, 8 % og 22 % i henholdsvis 1640, 1670 og 1683 (s. 138 f.) og for Rigas til 40 % i 1632 og 45 % i 1683 (s. 140 f.). Reval havde sin betydning som emporium for den estniske korneksport, men havde også aktive forbindelser til Pskov og Novgorod (s. 138), medens Riga og Königsberg i højere grad formidlede Ruslands eksport af korn og andre varer. For Riga spillede korneksporten normalt en forholdsvis underordnet rolle (10–20 % af den samlede eksportværdi),²⁵ men til gengæld gik $\frac{3}{4}$ af eksporten til Holland, 4,2 % til Portugal, medens resten forblev i Østersøområdet.²⁶ For Königsbergs vedkommende passerede også ca. $\frac{3}{4}$ af de udgående skibe Helsingør, men byen fik i løbet af århundredet ligeledes voksende betydning for den interne Østersøhandel.²⁷ Noget lignende gælder iøvrigt også af de vendiske stæder i hvert fald Lübeck og Stralsund.²⁸ Hvad endelig angår Reval gik (udover en ganske stor udførsel af korn til Sverige) oftest 80–95 % af byens korneksport til Holland, men under krigsforhold (1612, 1659 og 1699) synes man dog at have benyttet Lübeck som mellemstation.²⁹

To træk synes afgørende. For det første taler omstændighederne for at Østersøhandelens delvise »internalisering«, som østeuropæiske forskere i de senere år har været tilbøjelige til at hæfte sig ved, også at have sin plads i 1600-tallets forvandlingsmønster. Det gælder ikke blot Reval og Königsberg, men også flere af de vendiske stæder, at årene omkring 1630 repræsenterer et brud, og at handelen gradvis og i en vis udstrækning får karakter af intern Østersøhandel.³⁰ Men er denne »internaliseringsproces«, der formentlig med nødvendighed medfører ændringer af betalingsbalancerne, også nødvendigvis et tilbagegangssymptom, og hvilke økonomiske og sociale konsekvenser fik den for stæderne? I hvor høj grad har krisesituationen i 1620'erne bidraget til disse strukturelle ændringer, og i hvor høj grad har de sammenhæng med den svenske krigsproviantering og -finansiering?

For det andet kan der naturligvis ikke være tvivl om, at professor Attman har ret i, at disse østbaltiske havnes egeneksport og transithandel med russiske varer bevarede betalingsoverskuddet århundredet igennem (omend betalingsstrukturen ændres), eller om, at forklaringen overvejende ligger i den engelske eksport af *naval store*. Blot bør det nok tilføjes, at også korneksporten fik en absolut og relativt voksende betydning. Man bør nok — i modsætning til alment accepterede synspunkter — være lidt varsom overfor antagelsen af, at en eksplosiv vækst af

²⁵ A. Soom, *anf. arb.*, s. 291 ff.

²⁶ *Sst.*, s. 298.

²⁷ H. Rachel, *Der Handels-, Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens bis 1713*, Bln. 1911, s. 366 ff.

²⁸ Jf. f. eks. A. v. Brandt i *Scandia* XVIII, Lund 1946, s. 33 ff.; *Hist. tidsskr.* 12. r. VI, 1972–73, s. 687 f.

²⁹ A. Soom, *Der Handel Revals im siebzehnten Jahrhundert*. Marburger Ostforschungen 29, Wiesbaden 1969, s. 25 og 51.

³⁰ Det kan tilføjes, at i hvert fald Rostocks og Stralsunds traditionelle Norgeshandel i 1620'erne synes at have lidt et afgørende og varigt knæk; brødkornsforsyningen af Norge blev samtidig gradvis overtaget af danske købmænd.

prisbillig russisk og livlandsk-estnisk kornproduktion og -eksport udkonkurrerede Østersøområdet og dets øvrige produktionsregioner.³¹ Pointen synes snarere at ligge i, at svigtende udbud og/eller efterspørgsel eller muligvis ændrede konsumtionsvaner på det europæiske marked³² efter midten af 1640'erne har gjort den baltiske, ekstensive storgodsdrift og billige produktion konkurrencedygtig i højere grad. Under alle omstændigheder må både efterspørgslen efter *naval store* og korneksporten have bidraget til, at de østbaltiske og russiske markeder ikke fulgte det polske og danske økonomiske udviklingsmønster.

Professor Attmans værk er altså en præstation af grundlæggende og varig betydning, men hans undersøgelser indeholder tillige højst værdifulde incitament til fortsatte studier. Det vil være vigtigt, at de følgende stadier i forskningsprocessen uddyber så centrale emner som det indbyrdes forhold mellem de enkelte produktionsregioner i Østersøområdet, at konjunkturforløbet (specielt hvad angår kornproduktion og korneksport) inddrages i undersøgelsesfeltet, og at de økonomiske og sociale effekter af Østersøregionernes handelsoverskud gøres til genstand for systematisk behandling. Spørgsmålene er mange, men rokker fornuftigvis intet ved bogens grundlæggende karakter og resultater; og egentlig er det vel kun en yderligere fortjeneste, at et værk som dette provokerer til fortsat forskning.

Ikke mindre grundlæggende for forståelsen af Østersøsammenhænge er professor Witold Kulas værk om »det feudale systems økonomiske teori«, hvis polske version forelå allerede i 1962, den franske i 1970. Undertitlen »Pour un modèle de l'économie polonaise 16e—18e siècles« begrænser nok dens horisont geografisk, men bogen påkalder sig ikke destomindre principiel og international interesse, netop fordi emnet giver mulighed for komparative studier og for at anskue en storgodsekonomi i sammenhæng med udenrigshandelen med korn.

Kula sonder — med Annales-historikerne — meget klart mellem strukturel og funktionel analyse, den statiske undersøgelse af »det feudale« systems organisation og funktioner overfor langtidsudviklingen. Udgangspunktet er det givne, polske domænesystem, som drives af hoveripligtig arbejdskraft med henblik på markedsproduktion; godsejere og fæstere får derfor allerede på forhånd en vidt forskellig økonomisk funktion. Kulas indledende beregninger over en række godsregnskaber dokumenterer det absurde i at bedømme godsernes drift og rentabilitet på grundlag af moderne (»kapitalistiske«) kriterier; tager man ikke hensyn til deres gratis arbejdsressourcer, har godserne givet meget betydelige overskud, indregnes de efter arbejdskraftens markedsværdi forvandles resultatet til enorme underskud. Det afgørende ligger i, at godsernes funktioner analyseres på grundlag af en model, der indbefatter samtidens organisatoriske og driftsøkonomiske normer. Arbejdskraften er da netop en driftsrettighed for godsejeren uden øko-

³¹ Således E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1927, s. 343 og herefter O. H. Larsen i *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1933, s. 133 f., der endog daterer omslaget til 1628.

³² Jf. J. A. Faber, *Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw*, A. A. G. Bijdragen 9, Wageningen 1963, s. 3–28.

nomisk betydning, fordi den ikke omsættes til penge eller andre kontante driftsresultater. Godsernes ressourcer får først driftsøkonomisk betydning, når de på markedsplan lod sig udmønte i kontante indtægter for ejeren.

I det lange perspektiv analyserer Witold Kula med udgangspunkt i den driftsmodel, han opbygger, og med støtte i et omfattende, statistisk materiale hovedlinjerne i Polens økonomi fra 16. til 18. århundrede. Undersøgelserne af salgsbetingelserne for kornproduktionen (som jo var helt grundlæggende) dokumenterer fremfor alt, at udviklingen over »la longue durée« begunstigede storgodsejerne (magnaterne), i betydeligt mindre udstrækning de middelstore godsbesiddere, hvorimod den medførte absolute, direkte tab og økonomisk-social tilbagegang for bønderne, som ikke havde umiddelbar adgang til markedsafsætning og var helt afhængige af magnaterne, et resultat, der som det vil fremgå, fuldtud svarer til professor Mączaks strukturelle analyser.³³ Endnu bredere interesse har det vel, at begge polske forskere anskuer Polens tilbagegang og de ulykkelige delinger i det 18. århundrede som produkt bl. a. af denne proces.

Witold Kulas bog er ikke lettilgængelig, men dybtborende og af grundlæggende betydning også på principielt plan; og den frister til komparation. Trods dybtgående forskelle i de adelige godssers opbygning røber de polske godser nemlig organisatoriske og driftsøkonomisk-strukturelle ligheder med dansk godsorganisation under adelsvælden og med østbaltisk storgodsdrift i 1600-tallet.³⁴ Den væsentligste forskel overfor den polske og østbaltiske domænedrift ligger naturligvis i, at de danske adelsgodser overvejende organiseredes som »rentegodser«, således at både hovedgårdens produktion og fæstegodsets naturalieafgifter indgik i markedsproduktionen; lighederne derimod i, at hoveriarbejdets placering og de driftsøkonomiske profitmaksimeringsprincipper også har fuld gyldighed for det danske adelsgods og krongods. De strukturelle og organisatoriske ligheder er til stede, men de nødvendiggør ikke, at godsernes funktioner eller effekterne af ydre, økonomiske påvirkninger også har været af samme natur i de tre regioner.

Et hovedpunkt ligger formentlig i, at de klassiske krisebegreber kræver fornyet diskussion, specielt måske endda på internationalt plan. Vigtigst er det, at overproduktion og misvækst i Polen efter Kulas undersøgelser (spec. s. 72–79) fungerer med hver sin meget klare mekanisme. Overproduktion tillod godsejerne at sælge større mængder til lavere priser uden at lide tab og bønderne at sælge for at skaffe sig en række nødvendighedsartikler som redskaber, klæde og salt. Egentlige krisevirkninger opstår for begge parter og fremfor alt for de store producenter under misvækst, da selv meget høje priser ikke længere kunne kompensere mængdetabet. Disse mekanismer lader sig forfølge med stor sikkerhed i 1500- og 1600-tallets regionale produktionsøkonomi, forbundet ved den internationale kornhandel.

Produktions- og afsætningskriser er da heller ikke ukendte fænomener på vore

³³ Jf. ndfr. s. 87 ff.

³⁴ Jf. E. Ladewig Petersen, *Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet*. Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91–109; samme, *Adelig godsdrift i Danmark i 1600-tallet*. Det nord. historikermøde i Uppsala 1974, Berättelse, Upps. 1976; A. Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*, Lund 1954.

breddegrader, blandt andet takket være dr. Gunnar Olsens undersøgelser over den danske kornproduktion og kornhandel, men mere bemærkelsesværdigt er det vel, at de to krisetyper åbenbart ikke nødvendigvis fungerer med samme effekt i Polen, de østbaltiske områder og i Danmark. Dr. Olsen antog formentlig med rette, at overproduktion og afsætningskriser ramte godsejerne økonomisk mere føleligt end produktionskriser, da høje priser til en vis grad netop kunne bøde på smerten.³⁵ På den anden side lå der også en bred kompensationsmargin for den adelige godsejer i spekulativ oplagring og salg af kornproduktionen for at opnå den optimale gevinst, men denne mekanisme sættes blot helt eller delvis ud af kraft under overproduktion og ikke mindst vel på grund af den danske korneksports marginale karakter.

Særligt tydeligt synes krisevirkningerne at afspejles under den verdensomspændende landbrugskrise 1618–21. Dr. Olsens beregninger af foldudbyttet synes ikke at tyde på en egentlig dansk overproduktion af rug og byg,³⁶ men alligevel lå lenene inde med meget store lagre af korn de følgende år uden at kunne afsætte dem til rimelige priser, og selvom regeringen greb til trusler overfor lensmændene for at fastholde et mindsteprisniveau og for at hindre dem i at varetage private godsejerinteresser forud for kronens. Årsagen finder dr. Olsen i handelskrigen mellem Holland og Spanien, der forbød nederlandsk import, og som søgte at blokere Middelhavet.³⁷

Selvom dr. Olsen endelig finder det nærliggende at kæde krisen sammen med den dramatiske polske inflationspolitik i disse år og med de danske møntreduktioner 1618–19 er hans forklaringsramme næppe udtømmende (og inflationsprocessen givetvis mere kompliceret end som så). Hovedsagen er nemlig, at Polen netop i de kritiske år kaster usædvanligt store mængder korn på markedet til priser (for rug), der i Danzig i årene 1618–20 androg ca. 75 % af gennemsnitsniveauet for perioden 1611–17; Amsterdamprisen faldt allerede i forårsmånederne 1618 med ca. 14 % i forhold til det foregående år, 1619–21 til 66–69 %. Den sjællandske kapitelstakst, der 1611–17 havde andraget 59,4 dr. pr. læst i gennemsnit, opretholdes uanfægtet på 60 dr. i 1618 (kapitelstaksten var jo en vinterengrospris), men reduceres i 1619–20 til 61–63 % af førkriseniveauet.³⁸ Tallene illustrerer på udmærket måde den danske produktions sekundære betydning for den internationale kornbørs og i forhold til storproducenten, Polen, men krisemekanismen ligger næppe blot på efterspørgselssiden.

Afgørende for de internationale krisevirkninger er det åbenbart, at Polen i de kritiske år — uden at vi kender produktionens størrelse — eksporterede unormalt store mængder korn (hvede og rug); medens Danzig i de foregående årtier gennemgående havde udført 45.–65.000 læster, steg udførslen i 1618 til 84.800

³⁵ G. Olsen, *Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60*. HT 10. r. VI, 1942–44, s. 483 f.

³⁶ Sst., s. 457.

³⁷ Sst., s. 459 f.

³⁸ Priserne er beregnet på grundlag af J. Pelc, *Geny w Gdańsk, Lwów 1937*, s. 19 og 48; N. W. Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis I*, Leiden 1943, s. 573 og *Statistiske Medd.* 4. r. XV:1, Kbh. 1904, s. 2 f.

læster (dvs. ca. 2 mill. td.) og var vedblivende høj de følgende år.³⁹ De polske producenter har næppe som deres danske standsfæller lidt tab ved eksporten; mængden kompenserede tilsyneladende netop for prisfaldet, og iøvrigt bør man tage i betragtning, at eksporten normalt kun androg 5–6 % af den samlede kornproduktion,⁴⁰ og at prisfaldet på hjemmemarkedet (at dømme efter priserne i Lwów og Kraków) ikke fik samme dimensioner som på internationalt plan — og i producentlandet Danmark. For de danske godsejere fik kriseårene tværtimod et katastrofalt omfang; deres indtjening var formentlig i højere grad afhængig af eksporten, men også underkastet den marginale producents vilkår, og kriserne satte de normale organisatoriske og driftsøkonomiske mekanismer ud af funktion.

Kriseeffekter af lignende art møder vi også i slutningen af 1640'erne, men på længere sigt må det for sammenhængen være mere afgørende, at krisevirkninger af lignende type, men blot på mere permanent sigt fik en afgørende betydning for det danske storlandbrug, da gennemslagskraften af den østbaltiske masseproduktion af billigt korn viste sig ved midten af århundredet (hvorledes da med Polen?). Men de strukturelle krisevirkninger er blot næppe typologisk udtømt hermed. Andre principielle træk kunde føjes til, specielt forsåvidt som de svenske restriktioner og licentkrav i Østersøhavnene fra midten af 1620'erne bragte — i hvert fald de større — danske producenter kortvarige, marginale gevinstmuligheder. Vi må med andre ord antage en typologisering, der forudsætter ikke blot regionale strukturer (endda med visse fællestræk) men også afhængighed af produktionens størrelse og af markedsmulighederne.

Man kan uden videre give professor Kula medhold i — med et citat fra Friedrich Engels' »Anti-Dühring« — at »den, der vilde underordne Ildlandets og det aktuelle Englands politiske økonomi under de samme love, vilde åbenbart ikke frembringe andet end fællestræk af den mest banale art«. På regionalt plan understreger forfatteren, at han for at undgå dogmatikens farer ikke sigter længere end til at præsentere sine resultater som en metodisk vejledning, snarere end som lovmæssigheder (s. 2). Hans bog har dog skabt et arbejdsredskab og fortolkningsrammer af høj kvalitet, men trods advarslen netop ikke blot for polsk forskning alene. Moralen ligger i, at det ikke blot vil være nærliggende, men simpelthen påkrævet, at de strukturelle undersøgelser, som hans bog har kunnet anstille, gives bredere perspektiver på komparativ basis over hele Østersøområdet (og i sammenhæng med den internationale handel), men også, at vekselvirkningerne mellem produktion af forskellig type (men dog med fællestræk) og international handel kræver fordybet undersøgelse, ligeledes på komparativ Østersøbasis.

E. Ladewig Petersen

³⁹ Jf. henvisningerne ovfr. note 15.

⁴⁰ Jf. J. Topolski, *Methode der ökonomischen Aktivität des Adels im Ostseegebiet und ihr Einfluss auf die Bauernwirtschaft. Entwicklungsprobleme des Feudalismus und Kapitalismus im Ostseegebiet*. Tartu 1972, I, s. 266 ff. og II, s. 38 ff.